

Η παρακαταθήκη των επαναστατημένων Ελλήνων για ένα σύγχρονο Κράτος Δικαίου

Σπύρος Βλαχόπουλος

Καθηγητής Νομικής Σχολής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

I. Από την ιδεολογική στη Θεσμική διάσταση.

Πριν από τριάντα εννέα χρόνια, σε αυτήν εδώ την αίθουσα, ο «Πρύτανης των Συνταγματολόγων», Αριστόβουλος Μάνεσης, εκφωνούσε τον πανηγυρικό λόγο της 25^{ης} Μαρτίου με αντικείμενο τη φιλελεύθερη και δημοκρατική ιδεολογία της Εθνικής Επανάστασης του 1821¹. Σημείωνε στις εισαγωγικές του παρατηρήσεις για την ιδεολογία της Επανάστασης που γιορτάζουμε σήμερα: «Αντικείμενο του σημερινού πανηγυρικού λόγου είναι η επισήμανση ορισμένων χαρακτηριστικών στοιχείων της επαναστατικής ιδεολογίας, η οποία, αφού αμφισβήτησε και υπονόμωσε την κυριαρχία των τούρκων κατακτητών, ενέπνευσε, πλαισίωσε, και στήριξε τον ένοπλο εθνοαπελευθερωτικό αγώνα. Η ιδεολογία αυτή αναδύεται από ποικίλα στοιχεία που υπάρχουν διάσπαρτα είτε στη δομή και στις σχέσεις της κοινωνικής συμβίωσης είτε σε διάφορα κείμενα ... επώνυμων ή ανώνυμων είτε διανοουμένων είτε λαϊκών αγωνιστών, καθώς και στα δημοτικά τραγούδια. Τελικά δε αποτυπώθηκε στα τρία Συντάγματα της επαναστατικής περιόδου, του 1822, του 1823 και του 1827. Η Θεσμική όμως αυτή αποκρυστάλλωση της ιδεολογίας της εθνικής μας Επανάστασης βρίσκεται έξω από τα πλαίσια της αποψινής ομιλίας». Επιτρέψτε μου, λοιπόν, να «πιάσω το νήμα» από εκεί που το άφησε ο Αριστόβουλος Μάνεσης και, στο πλαίσιο μιας Θεσμικής προσέγγισης, να προσπαθήσω να αναδείξω το αποτύπωμα των δικαιοκρατικών αντιλήψεων των επαναστατημένων Ελλήνων τόσο στα επαναστατικά Συντάγματα, όσο γενικότερα στον κόσμο των ιδεών.

II. Το Κράτος Δικαίου στα επαναστατικά Συντάγματα.

A. Γενικώς για τα επαναστατικά Συντάγματα.

Τα «Συντάγματα της Επανάστασης» ή αλλιώς «Συντάγματα του Αγώνα» (Επίδαυρος 1822, Άστρος 1823, Τροιζήνα 1827)^{2, 3}, μπορεί να μην εφαρμόστηκαν σε

¹ Αριστόβουλος Μάνεσης, Η φιλελεύθερη και δημοκρατική ιδεολογία της εθνικής επανάστασης του 1821, Επίσημοι λόγοι 1982-1983 του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Τόμος 27, 1987, σελ. 265 επ. Βλ. επίσης και την επετειακή έκδοση του ίδιου κειμένου από τις εκδόσεις Σάκκουλα (Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2021) με πρόλογο Γιώργου Σωτηρέλη.

² Για τα Συντάγματα του Αγώνα (αλλά και τα λεγόμενα «τοπικά» Πολιτεύματα, όπως τον «Οργανισμό της Γερουσίας της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος», τη «Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» και τον «Οργανισμό της Πελοποννησιακής Γερουσίας»), βλ., αντί άλλων, Νίκο

μεγάλο βαθμό, είτε λόγω της εμπόλεμης κατάστασης (Συντάγματα 1822 και 1823) είτε λόγω της έλευσης του Καποδίστρια (Σύνταγμα 1827), παρόλα ταύτα όμως αποτελούν σταθμούς και σημεία αναφοράς στη νεώτερη ελληνική συνταγματική ιστορία. Το περιεχόμενο των Συνταγμάτων του Αγώνα διαμορφώθηκε υπό την καθοριστική επιρροή των ιδεών του Διαφωτισμού, των εθνικών διεκδικήσεων και του συνταγματισμού, της κατοχύρωσης δηλαδή των θεμελιωδών δικαιωμάτων και των βασικών αρχών οργάνωσης της κρατικής εξουσίας σε ένα γραπτό Σύνταγμα με αυξημένη τυπική ισχύ.

Στο πλαίσιο αυτό σημαντική υπήρξε και η συμβολή των ξένων Συνταγμάτων και των Διακηρύξεων προστασίας των δικαιωμάτων, τα οποία διαπνέονταν από τις ίδιες αρχές. Έτσι, οι διατάξεις των ελληνικών Συνταγμάτων του Αγώνα αντανακλούν σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο της γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789, των τριών γαλλικών Συνταγμάτων του 1791,

Αλιβιζάτο, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 33 επ., **Σπύρο Βλαχόπουλο**, Τα Συντάγματα της νεότερης ελληνικής ιστορίας, στο: Σπύρος Βλαχόπουλος/Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας. 20^{ος} αιώνας. Ένας ιστορικός γράφει για το Σύνταγμα και ένας συνταγματολόγος για την ιστορία (Πρόλογος Νίκος Κ. Αλιβιζάτος), εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2018, σ. 27 επ., **Σπύρο Βλαχόπουλο**, Τα Συντάγματα του Αγώνα, στο: Οι φιλελεύθεροι θεσμοί του Αγώνος της Ελληνικής Επανάστασης (Πρακτικά του Ζ' Συνεδρίου της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος), εκδόσεις Αρχονταρίκι, Αθήνα 2019, σ. 139 επ., **Σπύρο Βλαχόπουλο**, Τα Συντάγματα της Επανάστασης, στο: Θάνος Βερέμης/Αντώνης Κλάφης (επιμ.), 1821. Η Επανάσταση των Ελλήνων, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2021, σελ. 279 επ., **Γιώργο Δασκαλάκη**, Ελληνική συνταγματική ιστορία 1821-1935, 3^η έκδ., Αθήνα 1952, σ. 21 επ., **Ακρίτα Καϊδατζή**, Ο συνταγματισμός του Εικοσιένα. Η συνταγματική πρακτική της Επανάστασης μέσα από τις πηγές, 1821-1827, εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2021, **Ξενοφώντα Κοντιάδη**, Η περιπετειώδης ιστορία των επαναστατικών Συνταγμάτων του 1821. Η θεμελιώδης στιγμή της ελληνικής Πολιτείας, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2021, **Παναγιώτη Μαντζούφα**, Απ' τα επαναστατικά Συντάγματα στην πανδημία. 200 χρόνια ελληνικού Συνταγματισμού. Υπερβάσεις και υστερήσεις στο δρόμο προς ένα φιλελεύθερο και δημοκρατικό Σύνταγμα, the books' journal 127 (Φεβρουάριος 1822), σ. 27 επ. **Αντώνη Παντελή**, Εγχειρίδιο συνταγματικού δικαίου, εκδόσεις Λιβάνη, 3^η έκδ., Αθήνα 2016, σ. 189 επ., **Αντώνη Παντελή/Στέφανο Κουτσομπίνα/Τριαντάφυλλο Γεροζήση**, Κείμενα συνταγματικής ιστορίας, Τόμος 1 (1821-1923), εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σ. 28 επ., **Κατερίνα Σακελλαροπούλου**, Τα Συντάγματα του Αγώνα: Το δίκαιο της ελευθερίας, Δημόσιο Δίκαιο (Ηλεκτρονικό Περιοδικό Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων), Έτος 2017 (2), Τεύχη 2,3 (Απρίλιος-Σεπτέμβριος), σε: www.publiclawjournal.com/index_6_7.html, τελευταία επίσκεψη: 27-2-2022), **Αλέξανδρο Σβώλο**, Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος, στο: Τα ελληνικά συντάγματα 1822-1975/1986 (Πρόλογος-Εισαγωγή Ευάγγελος Βενιζέλος), εκδόσεις Στοχαστής, 2^η έκδ., Αθήνα 1998, σ. 57 [61 επ.], **Φίλιππο Σπυρόπουλο**, Συνταγματικό δίκαιο, εκδόσεις Σάκκουλα, 2^η έκδ., Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2018, σ. 68 επ., **Spyridon Vlachopoulos**, The vision of the rebellious Greeks for a democratic and liberal state: The constitutions of the Greek Revolution, στο: Paschalis Kitromilides (Editor), The Greek Revolution in the Age of Revolutions (1776 – 1848). Reappraisals and Comparisons, Routledge Taylor and Francis Group, London and New York 2022, σ. 235 επ., με περαιτέρω παραπομπές στη βιβλιογραφία.

³ Το πρώτο Σύνταγμα της Επιδαύρου (1822) ονομάστηκε «Προσωρινόν Πολίτευμα» για να μην προκαλέσει λόγω του αβασιλευτου-δημοκρατικού του χαρακτήρα την αντίδραση της Ιεράς Συμμαχίας. Η επίκληση αυτή του προσωρινού χαρακτήρα εγκαταλείφθηκε τον αμέσως επόμενο χρόνο (1823). οπότε το Σύνταγμα του Άστρους ονομάστηκε ως «Νόμος της Επιδαύρου».

του 1793 και του 1795^{4,5} και του Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής του 1787⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόλις το 1792 δημοσιεύθηκε στην ελληνόφωνη Εφημερίδα της Βιέννης μετάφραση του γαλλικού Συντάγματος του 1791, λίγους μήνες, δηλαδή, μετά την ψήφισή του. Ακόμη πιο χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στην Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου συμμετείχε και ο ιταλός φιλελεύθερος καρμπονάρος Vincenzo Gallina (νομομαθής από τη Ραβέννα και φίλος του Λόρδου Βύρωνα), ο οποίος, λειτουργώντας ως ένα είδος εμπειρογνώμονα, έθετε υπόψη των μελών της Εθνοσυνέλευσης τα κυριότερα συνταγματικά κείμενα της εποχής εκείνης.

Οι διεθνείς αυτές επιρροές καθίστανται σαφείς και στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας της Εθνικής Συνέλευσης της 15ης Ιανουαρίου 1822, λίγες μόλις ημέρες μετά την ψήφιση του πρώτου Συντάγματος της Επιδαύρου: «*Απόγονοι του σοφού και φιλανθρώπου Έθνους των Ελλήνων, σύγχρονοι των νυν πεφωτισμένων και ευνομούμενων λαών της Ευρώπης, .. ήτον αδύνατον πλέον να υποφέρωμεν ... Ο κατά των Τούρκων πόλεμος ... είναι πόλεμος εθνικός, πόλεμος Ιερός, Πόλεμος, του οποίου η μόνη αιτία είναι η ανάκτησις των δικαίων της προσωπικής ημών ελευθερίας, της ιδιοκτησίας και της τιμής, τα οποία, ενώ τη σήμερον όλοι οι ευνομούμενοι και γειτονικοί λαοί της Ευρώπης τα χαίρουν, από ημάς μόνον η σκληρά και απαραδειγμάτιστος των Οθωμανών τυραννία επροσπάθησε με βίαν ν' αφαιρέση ... Από τοιαύτας αρχάς των φυσικών δικαίων ορμώμενοι, και θέλοντες να*

⁴ Ενδεικτικό είναι ότι το Εκτελεστικό των δύο πρώτων ελληνικών επαναστατικών Συνταγμάτων του 1822 και του 1823 υπήρξε απομίμηση του Διευθυντηρίου του τρίτου Συντάγματος της Γαλλικής Επανάστασης του 1795. Γενικότερα για τα χαρακτηριστικά και την επιρροή της Διακήρυξης του 1789 και των Συνταγμάτων της Γαλλικής Επανάστασης στην ελληνική και ευρωπαϊκή συνταγματική ιστορία, βλ. **Νίκο Αλιβιζάτο**, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010, όπ. παρ., σ. 195 επ. Βλ. επίσης **Νίκο Παπασύρου**, Τα μονοπάτια του ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Διαδρομές και συναντήσεις της αγγλικής, γαλλικής και γερμανικής παράδοσης πριν από τον Μεγάλο Πόλεμο, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2016, σ. 82 επ.

⁵ Η επιρροή αυτή σε ορισμένες περιπτώσεις είχε έμμεσο χαρακτήρα, αφού τα κείμενα αυτά επηρέασαν έλληνες διανοούμενους, οι οποίοι με τη σειρά τους αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τα Συντάγματα του Αγώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το σχέδιο Συντάγματος του 1797 του Ρήγα Φεραίου, το οποίο εμπνεύστηκε από τα γαλλικά Συντάγματα του 1793 και του 1795 και με τη σειρά του επηρέασε τα ελληνικά επαναστατικά Συντάγματα.

⁶ Η επίδραση βέβαια αυτή δεν υπήρξε αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο και αφορούσε γενικά τον ευρωπαϊκό χώρο: βλ. **Νίκο Αλιβιζάτο**, Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010, όπ. παρ., σ. 34: «... στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών κρατών ..., παρά την επικράτηση μοναρχικών πολιτευμάτων ..., τα μηνύματα της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού γενικότερα εξακολουθούσαν να επηρεάζουν τη συνείδηση πλατιών λαϊκών στρωμάτων. Το αίτημα για εθνική (Ιταλία, Ελλάδα, Πολωνία, Σερβία) και πολιτική χειραφέτηση κέρδιζε συνεχώς έδαφος και καμιά δύναμη δεν φαινόταν ικανή να ανακόψει τη διάδοση των φιλελεύθερων ιδεών, οι οποίες είχαν ηττηθεί μόνο στο πεδίο των μαχών. Ανάλογη ήταν και η απήχηση των συνταγματικών αρχών της Γαλλικής και Αμερικανικής Επανάστασης, που ενέπνευσαν τους συντακτικούς νομοθέτες των αφυπνιζόμενων λαών, καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ... Τα τρία Συντάγματα της Γαλλικής Επανάστασης (1791, 1793 και 1795) –και δευτερευόντως το αμερικανικό (1787)– λειτούργησαν ως πρότυπα, τα οποία ενέπνευσαν τους συντάκτες των Συνταγμάτων των περισσότερων ευρωπαϊκών κρατών, παλαιών και νεοϊδρυόμενων».

εξομοιωθώμεν με τους λοιπούς συναδελφούς μας Ευρωπαίους χριστιανούς, εκινήσαμεν τον πόλεμον κατά των Τούρκων ...»⁷.

Θα ήταν όμως λάθος να θεωρήσει κανείς ότι τα Συντάγματα του Αγώνα επηρεάστηκαν μόνον από το διεθνές περιβάλλον και δεν υπήρξαν και εθνικές συνταγματικές επιρροές. Τα επαναστατικά Συντάγματα επηρεάστηκαν τόσο από το Σχέδιο Συντάγματος του Ρήγα Φεραίου, όσο και από την Ελληνική Νομαρχία του Ανώνυμου συγγραφέα που καλούσε τους Έλληνες να ξεσηκωθούν και να αποκαταστήσουν τη «Νομαρχία», ένα πολίτευμα όπου θα κυριαρχούν οι νόμοι και όχι η αυθαιρεσία. Εξίσου λάθος να παραβλέψουμε και τη συμβολή των τριών Συνταγμάτων των Ιονίων Νήσων (1800, 1803 και 1817), τα οποία ήταν μεν αριστοκρατικού χαρακτήρα, ταυτοχρόνως όμως (κυρίως αυτό του 1803) περιείχαν πολλά φιλελεύθερα στοιχεία και κατοχύρωναν τα σημαντικότερα ατομικά δικαιώματα.

Β. Το Σύνταγμα ως ο υπέρτατος νόμος.

Από την άποψη του Κράτους Δικαίου, στα επαναστατικά Συντάγματα ξεχωρίζει η υιοθέτηση της αντίληψης ότι το Σύνταγμα αποτελεί τον υπέρτατο νόμο. Σε μια εποχή όπου η έννοια του τυπικού Συντάγματος με υπέρτερη τυπική ισχύ έναντι των κοινών νόμων δεν ήταν καθόλου αυτονόητη, τα Συντάγματα του Αγώνα αξίωναν την υπεροχή τους έναντι των κοινών νόμων και εξέφραζαν την αντίληψη του επαναστατημένου έθνους ότι υπάρχουν κάποιες αναλλοίωτες και διαχρονικές αρχές οργάνωσης του Πολιτεύματος που δεν επιτρέπεται να αλλάζουν από τις εκάστοτε ευκαιριακές πλειοψηφίες στο νομοθετικό σώμα. Η πιο πρώτη ρητή διατύπωση της υπεροχής του Συντάγματος απαντάται στο από 15-4-1823 Ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης, η οποία ταυτόχρονα με την ψήφιση του Συντάγματος του Άστρους διεκήρυξε πανηγυρικά: «*Επί ουδεμιά προφάσει και περιστάσει δύναται η Διοίκηση να νομοθετήσει εναντίως εις το παρόν Πολίτευμα*». Η υπεροχή του Συντάγματος έναντι των κοινών νόμων διατυπώνεται ξεκάθαρα και στο Σύνταγμα της Τροιζήνας, το οποίο ορίζει ότι οι «*παρόντες Συνταγματικοί νόμοι υπερισχύουν απ' όλους τους λοιπούς*» (άρθρο 143)⁸.

Γ. Η αρχή της διάκρισης των εξουσιών.

Βασικό γνώρισμα κάθε Κράτους Δικαίου αποτελεί η διάκριση των εξουσιών, νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαστικής. Όσον αφορά την ανεξαρτησία της

⁷ Για τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, βλ. **Νίκο Αλιβιζάτο**, Ένα εμβληματικό κείμενο. Η Διακήρυξη της Ελληνικής Ανεξαρτησίας της 15^{ης} Ιανουαρίου 1822, the books' journal 127 (Φεβρουάριος 1822), σ. 8 επ.

⁸ Βλ. και το άρθρο 94: «[Η Βουλή] *τροπολογεί και ακυρώνει τους νόμους πλην των συνταγματικών*».

δικαστικής εξουσίας, ήδη από το πρώτο επαναστατικό Σύνταγμα της Επιδαύρου, στο άρθρο πζ' οριζόταν ότι το «Δικαστικόν είναι ανεξάρτητον από τας άλλας δύο δυνάμεις, την Εκτελεστικήν και το Βουλευτικήν». Η ρύθμιση αυτή επαναλαμβανόταν στο Σύνταγμα του Άστρους (άρθρο οα') και στο Σύνταγμα της Τροιζήνας (άρθρο 133).

Σε σχέση με τη διάκριση νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, τα πράγματα είναι περισσότερο πολύπλοκα. Η διχόνοια και οι εμφύλιες διαμάχες ασκούν τόσο καθοριστική επιρροή στο περιεχόμενο των δύο πρώτων επαναστατικών Συνταγμάτων, ώστε η διάκριση νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας μετατρέπεται σε δυαρχία «Βουλευτικού» και «Εκτελεστικού». Το ένα όργανο εξαρτάται από το άλλο και κανένα από τα δύο δεν μπορεί να δράσει αυτοτελώς. Στο πλαίσιο αυτό, το Σύνταγμα της Επιδαύρου κατέστρωσε πολύπλοκες και δυσεφάρμοστες στην πράξη διαδικασίες προκειμένου να μη διαταραχθεί η λεπτή αυτή ισορροπία μεταξύ Βουλευτικού και Εκτελεστικού⁹. Η κατάσταση παρέμεινε ουσιαστικά η ίδια και με το Σύνταγμα του Άστρους, το οποίο διατήρησε τη σύγχυση των εξουσιών μεταξύ Εκτελεστικού και Βουλευτικού ενισχύοντας απλώς τη θέση του δεύτερου έναντι του πρώτου. Η κόπωση από τις εμφύλιες διαμάχες και η συνειδητοποίηση της ανάγκης για μια ισχυρή και μονοπρόσωπη κεντρική εξουσία αντανακλάται λίγα χρόνια αργότερα, στο Σύνταγμα της Τροιζήνας¹⁰, το οποίο όρισε (άρθρο 41) ότι η «Νομοτελεστική [εξουσία] ανήκει εις ένα μόνον, ονομαζόμενον Κυβερνήτην¹¹», πρόσωπο απαραβίαστο (άρθρο 103) και ανεύθυνο «δια τας δημοσίας πράξεις του»

⁹ Βλ. ιδίως ξι': «Τα δύο αυτά σώματα ισοσταθμίζονται με την αμοιβαίαν συνδρομήν των εις την κατασκευήν των Νόμων· διότι ούτε αι του Βουλευτικού αποφάσεις έχουσι κύρος Νόμου άνευ της επικυρώσεως του Εκτελεστικού σώματος, ούτε τα σχέδια Νόμων, όσα προβάλλονται παρά του Εκτελεστικού εις το Βουλευτικόν, έχουσι κύρος, αν δεν εγκριθώσιν από το Βουλευτικόν Σώμα» και ξλδ': «Αν το Εκτελεστικόν σώμα αρνηθή την επικύρωσιν, ή κάμη προσθαφαιρέσεις, αποδίδον τους λόγους της αρνήσεως, ή των προσθαφαιρέσεων, η υπόθεσις αναφέρεται εκ νέου εις το Βουλευτικόν Σώμα μετά των παρατηρήσεων του Εκτελεστικού, και διαφιλονικείται πάλιν· και η τελεία άρνησις, ή αι προσθαφαιρέσεις του Εκτελεστικού σώματος εγκρίνονται, ή, επιμένοντος του Βουλευτικού σώματος εις τα αυτά, η υπόθεσις διευθύνεται εκ δευτέρου εις το Εκτελεστικόν σώμα, το οποίο αν και πάλιν, δεν ενδίδη, πίπτει ο Νόμος εις εκείνην την περίστασιν» του Συντάγματος της Επιδαύρου. Βλ. επίσης τις ακόλουθες αναπτύξεις του **Αλέξανδρου Σβώλου**, Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος, στο: Τα ελληνικά συντάγματα 1822-1975/1986, όπ. παρ., σ. 64, για το Σύνταγμα της Επιδαύρου: «Βεβαίως δε, λόγω του πολυαρχικού χαρακτήρος του ..., δεν ήτο προωρισμένον να διευκολύνη τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, ο οποίος πιθανώς θα ηυδοκίμει περισσότερο υπό την διεύθυνσιν ενός ή ολίγων προσώπων. Αλλά η διαχειριζόμενη τον Αγώνα κατά τόπους αριστοκρατία των προεστών και των στρατιωτικών δεν ηνείχετο ευκόλως την αρχήν ενός μόνου προσώπου, τόσω μάλλον, καθόσον δεν φαίνεται να υπήρχεν εκείνην την εποχήν αρχηγός του μαχομένου λαού ικανός να επιβληθή γενικώτερον δια της υπεροχής του».

¹⁰ Βλ. και **Γιώργο Δασκαλάκη**, Ελληνική συνταγματική ιστορία 1821-1935, όπ. παρ, σ. 37: «Πάντα ταύτα διδάσκουσιν, ότι τα σφάλματα του παρελθόντος είχαν αποθή διδάγματα. Η εκτελεστική εξουσία δεν ησκειτό πλέον υπό σώματος, αλλά υφ' ενός μόνου προσώπου, χωρίς δια τούτου να παραβλάπτεται το εκ παραδόσεως δημοκρατικόν βασικόν πνεύμα του Συντάγματος. Εν αντιθέσει φαίνεται τούτο ενίοτε μάλιστα υπερβολικώς έντονον, ως προκειμένου περί του μη επανεκλογίμου των αντιπροσώπων».

¹¹ «έχοντα διαφόρους υπ' αυτόν Γραμματείς της Επικρατείας».

(άρθρο 104) που εκλέγεται για το μεγάλο χρονικό διάστημα των επτά ετών (άρθρο 121)¹².

Δ. Ο φιλελεύθερος χαρακτήρας. Η κατοχύρωση των ατομικών ελευθεριών.

Αν πάντως πρέπει να ξεχωρίσει κανείς ένα χαρακτηριστικό των Συνταγμάτων του Αγώνα που συνδέεται με το Κράτος Δικαίου, αυτό είναι ο φιλελεύθερος χαρακτήρας τους υπό την έννοια της κατοχύρωσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ήδη από το πρώτο Σύνταγμα της Επιδαύρου κατοχυρώνονται ατομικά δικαιώματα, όπως αυτά της θρησκευτικής ελευθερίας (με ταυτόχρονη καθιέρωση ως επικρατούσας θρησκείας της Ανατολικής Ορθόδοξης του Χριστού Εκκλησίας)¹³, της ιδιοκτησίας (με απαγόρευση της αναδρομικότητας των φορολογικών νόμων), της τιμής και της ασφάλειας¹⁴, της απαγόρευσης των βασανιστηρίων και της γενικής δήμευσης¹⁵, της προστασίας του πολίτη από ανεξάρτητα δικαστήρια¹⁶.

Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων εμπλουτίζεται στο Σύνταγμα του Άστρους. Έτσι, απαγορεύεται η δουλεία και ορίζεται (§Θ') εμφατικά ότι στην «Ελληνικήν Επικράτειαν ούτε πωλείται, ούτε αγοράζεται άνθρωπος· αργυρώνητος δε παντός γένους, και πάσης θρησκείας, άμα πατήσας το Ελληνικόν έδαφος, είναι ελεύθερος, και από τον δεσπότην αυτού ακαταζήτητος». Προβλέπονται περαιτέρω εγγυήσεις της προσωπικής ασφάλειας των πολιτών¹⁷, ενώ κατοχυρώνεται για πρώτη

¹² Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το Σύνταγμα της Τροιζήνας δεν ορίζει το ίδιο τον τρόπο της εκλογής του Κυβερνήτη, αλλά ορίζει (άρθρο 120) ότι η «εκλογή του Κυβερνήτου θα κανονισθή από ιδιαίτερον νόμον, ο οποίος θα γένη από την Βουλήν του παρόντος έτους».

¹³ §α': «Η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελληνικήν Επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορθόδοξου του Χριστού Εκκλησίας· ανέχεται όμως η Διοίκησης της Ελλάδος πάσαν άλλην θρησκείαν, και αι τελεταί και ιεροπραγαί εκάστης αυτών εκτελούνται ακωλύτως».

¹⁴ §ζ': «Η ιδιοκτησία, τιμή και ασφάλεια εκάστου των Ελλήνων, είναι υπό την προστασίαν των νόμων», §η': «Όλαι αι εισπράξεις πρέπει να διανέμονται δικαίως εις όλας τας τάξεις και κλάσεις των κατοίκων, καθ' όλην την έκτασιν της Ελληνικής Επικρατείας· καμμία δε είσπραξις δεν γίνεται άνευ προεκδοθέντος νόμου».

¹⁵ §4θ': «Τα βασανιστήρια καταργούνται διαπαντός, καθώς και η ποινή της δήμευσεως».

¹⁶ Βλ. ιδίως §πζ': «Το Δικαστικόν είναι ανεξάρτητον από τας άλλας δύο δυνάμεις, την Εκτελεστικήν και Βουλευτικήν» και §ρ': «Μετά την σύστασιν του όλου Δικανικού σώματος ουδείς των κατοίκων της Ελλάδος καθείργεται επί λόγω εγκλήματος άνευ της προσταγής του ανήκοντος κριτηρίου, εκτός εάν συλληφθή επ' αυτοφόρω». Όσον αφορά τους νόμους που θα εφαρμόζονται στο ελληνικό Κράτος, το Σύνταγμα της Επιδαύρου όριζε τα ακόλουθα: «ζζ': Το Εκτελεστικόν σώμα να διορίση επιτροπήν συγκεκριμένην από τα εκλεκτότερα και σοφώτερα μέλη της Ελλάδος, των οποίων η αρετή να ήναι εγνωσμένη, δια να συνθέσωσι Κώδικας Νόμων, πολιτικών, εγκληματικών, και εμπορικών ...4η': Αχρι της κοινοποιήσεως των ειρημένων Κωδήκων αι πολιτικάί και εγκληματικάί διαδικασίαι βάσιν έχουσι τους Νόμους των αιμνήστων Χριστιανών ημών Αυτοκρατόρων, και τους παρά του Βουλευτικού και Εκτελεστικού Σώματος εκδιδόμενους Νόμους· δια δε τα εμπορικά, ο εμπορικός της Γαλλίας Κώδιξ μόνος ισχύει εις την Ελλάδα».

¹⁷ §πβ': «Κανένας δεν δύναται να μένη εις φυλακήν περισσότερον από εικοσιτέσσερας ώρας, χωρίς να πληροφορηθή επισήμως τας αιτίας της φυλακώσεώς του, και περισσότερον από τρεις ημέρας, χωρίς να αρχίση η διαδικασία του».

φορά η ελευθερία του τύπου¹⁸, όπως επίσης και η αρχή του φυσικού ή νόμιμου δικαστή¹⁹ και το δικαίωμα αναφοράς προς το Βουλευτικό²⁰. Στο Σύνταγμα του Άστρους θεσπίζεται ακόμη η υποχρέωση της Πολιτείας να προστατεύει και να ενισχύει τη δημόσια εκπαίδευση, το εμπόριο και τη γεωργία²¹.

Οι πιο πρωτοποριακές διατάξεις για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων απαντώνται στο Σύνταγμα της Τροιζήνας, το οποίο κατοχυρώνει ακόμα πιο εκτεταμένες εγγυήσεις της προσωπικής ασφάλειας και ασφαλιστικές δικλείδες στο πλαίσιο της ποινικής διαδικασίας²², το τεκμήριο αθωότητας του κατηγορουμένου²³, τη δημοσιότητα των συνεδριάσεων των δικαστηρίων²⁴ και τη δημόσια απαγγελία των αποφάσεών τους²⁵, την απαγόρευση επιβολής διπλής ποινής για το ίδιο αδίκημα²⁶, την προστασία της ιδιοκτησίας με τη δυνατότητα όμως απαλλοτρίωσης με προηγούμενη αποζημίωση «δια δημόσιον όφελος, αποχρώντως αποδεδειγμένον»²⁷, την οικονομική ελευθερία και την ελευθερία στην εκπαίδευση²⁸,

¹⁸ Ξη': «Οι έλληνες έχουν το δικαίωμα να κοινοποιώσιν άλλως δε και δια των τύπων τας δοξασίας των, αλλά με τους ακόλουθους τρεις όρους: α'-Να μη γίνεται λόγος κατά της χριστιανικής θρησκείας. β'- Να μην αντιβαίνουν εις τας κοινώς αποδεδειγμένας αρχάς της ηθικής. γ'- Να αποφεύγωσι πασαν προσωπικήν ύβριν».

¹⁹ Ξι': «Κανένας δεν δύναται να βιασθή να διαφύγη το ανήκον κριτήριο».

²⁰ Ξια': «Καθένας δύναται να αναφέρηται προς το Βουλευτικόν εγγράφως προβάλλων την γνώμην του περί παντός πράγματος».

²¹ Ξλζ': «Η δημόσιος εκπαίδευσις είναι υπό την προστασίαν του Βουλευτικού σώματος...», Ξπζ': «Συστηματικώς να οργανισθή η εκπαίδευσις της νεολαίας, και να εισαχθή καθ' όλην την Επικράτειαν η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος από την Διοίκησιν», Ξηη': «Η Διοίκησις οφείλει δραστήρια μέτρα, εις την δυνατήν εμψύχωσιν του εμπορίου και της γεωργίας εις την Ελλάδα, φροντίζουσα μεταξύ άλλων και το να συσταθώσιν εταιρείαι, γεωργική και εμπορική, και εμπορικόν κριτήριον».

²² Άρθρα 13 και 14: «Καμμία διαταγή περί εξετάσεως και συλλήψεως οποιωνδήποτε προσώπων και πραγμάτων δεν ημπορεί να εκδοθή, χωρίς να στηρίζεται εις ικανά δείγματα, και να περιγράφη τον τόπον της εξετάσεως, και τα πρόσωπα και πράγματα τα οποία πρέπει να συλληφθώσιν ... Εις όλας τας εγκληματικές διαδικασίας έκαστος έχει το δικαίωμα να ζητή την αιτίαν και φύσιν της εις αυτόν προσαφθείσης κατηγορίας, να αντεξετάζεται προς τους κατηγορούς και τους μάρτυρες, να παρουσιάζη μαρτυρίας υπέρ αυτού, να λαμβάνη εις βοήθειάν του συμβούλους, και να ζητή ταχεία απόφασιν από το δικαστήριο».

²³ Άρθρο 15: «Έκαστος προ της καταδίκης του δεν λογίζεται ένοχος».

²⁴ Άρθρο 140: «Αι κρισολογίαί γίνονται δημοσίως, εκτός οσάκις η δημοσιότης είναι εναντία εις την σεμνότητα· και τότε το Δικαστήριο χρεωστέι να το αποφασίση».

²⁵ Άρθρο 141: «Αι αποφάσεις των δικαστηρίων γίνονται πάντοτε δημοσίως».

²⁶ Άρθρο β16: «Κανείς δεν κρίνεται δις δι' εν και το αυτό αμάρτημα, και δεν καταδικάζεται ουδέ προσωρινώς στερείται τα κτήματά του, χωρίς προηγούμενην διαδικασίαν. Πάσα δε υπόθεσις, άπαξ οριστικώς δικασθείσα δεν αναθεωρείται».

²⁷ Άρθρο 17: «Η Κυβέρνησις ημπορεί ν' απαιτήσκει την θυσίαν των κτημάτων τινός δια δημόσιον όφελος, αποχρώντως αποδεδειγμένον, αλλά δια προηγούμενης αποζημιώσεως».

²⁸ Άρθρο 20: «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συσταίνωσι καταστήματα παντός είδους, παιδείας, φιλανθρωπίας, βιομηχανίας και τεχνών, και να εκλέγωσι διδασκάλους για την εκπαίδευσίν των».

την απαγόρευση της προληπτικής λογοκρισίας²⁹ και την μη αναδρομική εφαρμογή των νόμων³⁰ γενικώς³¹ (και όχι μόνο των ποινικών νόμων)³².

Η ελευθερία είναι όμως η «μία όψη του νομίσματος». Η άλλη όψη είναι η αρχή της ισότητας που ομοίως κατοχυρώνεται στα επαναστατικά Συντάγματα σε διάφορες εκφάνσεις της (λ.χ. γενική ισότητα ενώπιον του νόμου, δικαιοσύνη στη διανομή των δημοσίων εσόδων, ισότητα κατά την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων, ίση πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα, αρχή της αξιοκρατίας)³³, αποδεικνύοντας έτσι ότι η σχέση μεταξύ ελευθερίας και ισότητας είναι συμπληρωματική και όχι αντιθετική.

III. Η ελληνική Επανάσταση ως «εργαστήριο» δικαιοκρατικών ιδεών.

Οι δικαιοκρατικές αντιλήψεις των επαναστατημένων Ελλήνων δεν αποτυπώνονται μόνο στα επαναστατικά Συντάγματα, αλλά και γενικότερα στον κόσμο των ιδεών. Παράδειγμα αποτελεί η αρθρογραφία σε μια από τις σημαντικότερες εφημερίδες των επαναστατημένων Ελλήνων, τα «Ελληνικά Χρονικά», που εκδιδόταν στο Μεσολόγγι δυο φορές την εβδομάδα από τον Ιανουάριο του 1824 έως τον Φεβρουάριο του 1826³⁴.

²⁹ Άρθρο 26: «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα, χωρίς προεξέταση να γράφωσι και να δημοσιεύωσιν ελευθέρως δια του τύπου ή αλλέως τους στοχασμούς και τας γνώμας των, φυλάττοντες τους ακολούθους όρους:...».

³⁰ Όσον αφορά την εφαρμοστέα νομοθεσία, το άρθρο 99 προβλέπει ότι η «Βουλή χρεωστέι να φροντίση δια να συνταχθώσι Κώδικες, Πολιτικός, Εγκληματικός και Στρατιωτικός, έχοντες ιδιαιτέρως βάσιν την Γαλλικήν Νομοθεσίαν». Μέχρι δε να δημοσιευθούν οι Κώδικες αυτοί, «οι Βυζαντινοί νόμοι, το Απάνθισμα των εγκληματικών της Β' Εθνικής Συνελεύσεως, και οι παρά της Ελληνικής Πολιτείας δημοσιευόμενοι νόμοι έχουν ισχύν· εις δε τα εμπορικά ισχύν νόμου έχει ο εμπορικός της Γαλλίας Κώδιξ» (άρθρο 142).

³¹ Άρθρο 19: «Ο νόμος δεν ημπορή να έχη οπισθενεργόν δύναμιν».

³² Ακόμα και θεμελιώδη δικαιώματα που προστατεύονταν και στα προηγούμενα δύο Συντάγματα του Αγώνα, κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα της Τροιζήνας με πληρέστερο και αρτιότερο τρόπο. Ενώ λ.χ. τα Συντάγματα της Επιδαύρου και του Άστρους καθόριζαν την Ορθόδοξη Εκκλησία ως την επικρατούσα και αμέσως μετά προέβλεπαν ότι οι άλλες θρησκείες είναι ανεκτές με ελεύθερη τη λατρεία τους, το Σύνταγμα της Τροιζήνας στο άρθρο 1 όριζε τα ακόλουθα, ξεκινώντας από τη θρησκευτική ελευθερία: «Καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλλεται την θρησκείαν του ελευθέρως, και δια την λατρείαν αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν. Η δε της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας είναι Θρησκεία της Επικρατείας».

³³ Ήδη το Σύνταγμα της Επιδαύρου όριζε: §β': «Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν, εισίν Έλληνες, και απολαμβάνουσιν άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων», §γ': «Όλοι οι Έλληνες εισίν όμοιοι ενώπιον των νόμων άνευ τινός εξαιρέσεως ή βαθμού, ή κλάσεως, ή αξιώματος. §δ': «Όσοι έξωθεν ελθόντες κατοικήσωσιν ή παροικήσωσιν εις την Επικράτειαν της Ελλάδος, εισίν όμοιοι με τους αυτόχθονας κατοίκους ενώπιον των Νόμων», §ς': «Όλοι οι Έλληνες, εις όλα τα αξιώματα και τιμάς έχουσι το αυτό δικαίωμα· δοτήρ δε τούτων μόνη η αξιότης εκάστου». Παρόμοιες διατάξεις απαντώνται και στα Συντάγματα του Άστρους και της Τροιζήνας.

³⁴ Βλ. σχετικά **Σπύρο Βλαχόπουλο**, Ο Τύπος των επαναστατημένων Ελλήνων ως εργαστήριο συνταγματικών ιδεών. Το παράδειγμα των 'Ελληνικών Χρονικών', στο: Ευάγγελος Βενιζέλος/Κώστας Κωστής/Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), Εργαστήριον η Ελλάς. Θεσμοί και καταστάσεις που δοκιμάστηκαν στην Ελλάδα από την Παλιγγενεσία έως τις μέρες μας (Πρακτικά του συνεδρίου του

A. Η ελευθερία του τύπου.

Μόλις εισέρχεται κάποιος στη μεγάλη αίθουσα εκδηλώσεων της ΕΣΗΕΑ, στο κτίριο της οδού Ακαδημίας, αντικρίζει την εμβληματική φράση που τυπώθηκε σε ένα από τα πρώτα φύλλα των «Ελληνικών Χρονικών», τον Ιανουάριο του 1824: «Η δημοσίευσις είναι ψυχή της δικαιοσύνης». Η φράση αυτή (που διατυπώθηκε αρχικώς από τον Jeremy Bentham) περικλείει σε έξι μόλις λέξεις συνταγματικές θεωρίες και πρακτικές που ακόμη και σήμερα απαντώνται σε όλα τα εγχειρίδια συνταγματικού δικαίου: Η ελευθερία του τύπου αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα θεμελιώδη δικαιώματα και ανήκει στον πυρήνα του νομικού πολιτισμού όλων των ευνομούμενων κρατών. Όχι μόνο γιατί διασφαλίζει την έκφραση των ιδεών των ανθρώπων και συνάμα την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους («τα διανοήματα της ψυχής»), αλλά και επειδή εγγυάται τη δημοσιότητα και τη διαφάνεια, οι οποίες με τη σειρά τους αποτελούν *conditio sine qua non* για κάθε δημοκρατική και δικαιοκρατούμενη Πολιτεία.

Γράφει λοιπόν ο Ιάκωβος-Ιωάννης Μάγερ (19-1-1824): «*Η δημοσίευσις είναι ψυχή της δικαιοσύνης ... Η δια του τύπου δημοσίευσις διαλευκαίνει και διασαφηνίζει τα πάντα, και δίδει το ακριβέστατον μέτρον των πραγμάτων όλων ... Οι Έλληνες έχουν εις το να γράφωσιν ελευθέρως το αυτό επίσης δικαίωμα, καθώς και εις το να πνέωσι και να ζώσι· και από κανένα νόμον το τοιούτον δεν απαγορεύεται...*». Στην πράξη, ο σεβασμός της ελευθεροτυπίας δεν είναι εύκολη υπόθεση. Όπως μας πληροφορεί ο Νικόλας Κασομούλης στα Ενθυμήματά του, τον Φεβρουάριο του 1826 ο Γιώργος Τζαβέλας «επισκέπτεται» τις εγκαταστάσεις των «Ελληνικών Χρονικών», ενοχλημένος για την ονομασία μιας ντάπιας του πολιορκημένου Μεσολογγίου. Ρωτάει τον τυπογράφο: «*Που είναι ωρέ, το φημερίδα όπου έγγραφες -για, διάβασέ το να το ακούσω*». Ο τυπογράφος δεν μπορεί να κάνει αλλιώς και διαβάζει την εφημερίδα. Όταν φτάνει στο επίμαχο σημείο, ο Τζαβέλας βρίζει και απειλεί. Τότε είναι που οι «*Στρατ. Κότζικας, Στορνάρης, Μήτζιος (Κοντογιάννης) ... είπον εις τον Μάγερ: Όταν (σκοπεύης να) τυπώσης, ζήτησε δύναμιν να σε δώσωμεν, και γράψε ό,τι γνωρίζεις ελεύθερα, χωρίς συστολήν, τα καλά και τα κακά μας*».

B. Η δημοσιότητα των συνεδριάσεων των νομοθετικών σωμάτων.

Η ελευθερία του τύπου συνδέεται όμως με τη γενικότερη έννοια της δημοσιότητας, συμπεριλαμβανομένης και της δημοσιότητας της δράσης των κρατικών οργάνων. Ο Αναστάσιος Πολυζωΐδης μεταφράζει και παρουσιάζει στα «Ελληνικά Χρονικά» (1-10-1824) ένα εξαιρετικό κείμενο του «*Άγγλου Νομοδιδασκάλου Κυρίου*

Κύκλου ιδεών), εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα 2021, σ. 84 επ., με περαιτέρω παραπομπές στη βιβλιογραφία.

Ιερεμίου Βενθάμου» για τη δημοσιότητα των συνεδριάσεων των νομοθετικών συνελεύσεων και, με την ευκαιρία αυτή, μας «χαρίζει» και τις δικές του σκέψεις: «Το Ελληνικόν Έθνος ... με κανέν άλλον τρόπον δεν εμπορεί να φθάση και ταχύτερον και ασφαλέστερον εις τον οποίον τείνει σκοπόν του, εμή δια μέσου της Δημοσιότητας: ... Δί' αυτής τέλος διακρίνον τους ενάρετους από τους κακούς, τους κοινωφελείς από τους ιδιωφελείς ...». Ακολουθεί σε συνέχειες η πραγματεία του Μπένθαμ, η οποία αρχίζει με τις ακόλουθες διαχρονικές παραδοχές: «Ο πρώτος και αναγκαίος Νόμος, δια του οποίου μόνον μία Συνταγματική Πολιτεία εμπορεί να εκλύση εις εαυτήν την κοινήν εμπιστοσύνην, και να οδεύη σταθερώς και ασφαλώς προς το τέλος της συστάσεώς της, ήγουν εις στον φωτισμόν και ευδαιμονίαν ολοκλήρου του Έθνους, είναι ο της Δημοσιότητος».

Σήμερα γίνεται γενικώς δεκτό ότι η δημοσιότητα των συνεδριάσεων των νομοθετικών σωμάτων αποτελεί ένα από τα αναντικατάστατα χαρακτηριστικά μιας δικαιοκρατούμενης και δημοκρατικής Πολιτείας, στο ισχύον δε ελληνικό Σύνταγμα ο κανόνας αυτός κατοχυρώνεται ρητώς στο άρθρο 66 (όπου προβλέπονται και οι αναγκαίες εξαιρέσεις). Ομοίως, η αρχή της δημοσιότητας επιβάλλεται και για τα δικαστήρια όσον αφορά τις συνεδριάσεις και την απαγγελία των αποφάσεών τους (άρθρο 93), ενώ για την εκτελεστική εξουσία η γενικότερη αρχή της διαφάνειας κατοχυρώνεται μέσω του δικαιώματος κάθε ενδιαφερόμενου πολίτη να έχει πρόσβαση στα δημόσια έγγραφα (άρθρο 10 παρ. 3).

Γ. Τα κοινωνικά δικαιώματα.

Εκτός από τις ατομικές ελευθερίες που μας προφυλάσσουν από αυθαίρετες επεμβάσεις της κρατικής και οποιασδήποτε άλλης εξουσίας, υπάρχουν και τα κοινωνικά δικαιώματα. Αυτά δηλαδή που διασφαλίζουν την αξιοπρεπή διαβίωση και την ισότιμη συμμετοχή του πολίτη στην κοινωνική ζωή. Δικαίως λοιπόν το Σύνταγμά μας (άρθρα 21 επ.) κατοχυρώνει μια σειρά από κοινωνικά δικαιώματα (λ.χ. στην υγεία, στην κοινωνική ασφάλιση, στην εργασία). Κεντρική βέβαια θέση κατέχει το κοινωνικό δικαίωμα στην εκπαίδευση (άρθρο 16 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος). Είναι δε συγκλονιστικό ότι οι επαναστατημένοι Έλληνες είχαν αντιληφθεί σε τέτοιο βαθμό τη σημασία της Παιδείας, ώστε να τοποθετούν τους δασκάλους στην ίδια θέση με τους πολεμιστές που διακινδύνευαν τη ζωή τους: «Τίποτε δεν είναι ωφελιμώτερον εις την παρούσαν των Ελλήνων κατάστασιν, παρά το να πολλαπλασιασθώσι τα καταστήματα της δημοσίου εκπαιδεύσεως, να εισαχθή πανταχού η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, και να διορισθώσι διδάσκαλοι άξιοι ... Οι ανδρείοι οπλισταί μας έσωσαν την πατρίδα από τας χείρας της τυραννίας, αλλ' οι διδάσκαλοι θέλουν την σώσει από την επιπολάζουσαν αμάθειαν, πολύ χειροτέραν της τυραννίας, και επομένως θέλουν συντελέσει πολύ πλέον παρά τους πρώτους εις την δόξαν, και ευδαιμονίαν της» («Ελληνικά Χρονικά», 4-3-1825).

IV. Η παρακαταθήκη των επαναστατημένων Ελλήνων για το σύγχρονο Κράτος Δικαίου.

A. Η αξία της ιστορικής αναζήτησης.

Έχει όμως άραγε κάποια αξία να ασχολούμαστε σήμερα με τις αντιλήψεις των επαναστατημένων Ελλήνων για το Κράτος Δικαίου, πριν από περίπου διακόσια χρόνια; Και όμως: Όπως σημειώνει ο Edward Hallet Carr στο βιβλίο του «Τι είναι η ιστορία», η «δουλειά του ιστορικού δεν είναι ούτε αγάπη για το παρελθόν ούτε χειραφέτηση από το παρελθόν, αλλά η κυριάρχηση και η κατανόησή του σαν κλειδί για την κατανόηση του παρόντος». Τι είναι λοιπόν η ιστορία; «μια συνεχής διαδικασία αλληλεπίδρασης, ανάμεσα στον ιστορικό και τα γεγονότα του, ένας ατέλειωτος διάλογος ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν»³⁵. Σύμφωνα, εξάλλου, με τον Νικολάϊ Μπερτνιάεφ, στην «ιστορία συντίθεται δύο στοιχεία, το συντηρητικό και το δημιουργικό ...». Το συντηρητικό στοιχείο έγκειται στη «σύνδεση με το πνευματικό παρελθόν, την εσωτερική παράδοση, την αποδοχή της ιερής κληρονομιάς του παρελθόντος. Αλλά η ιστορία απαιτεί, επίσης, ένα δυναμικό-δημιουργικό στοιχείο, μια δυναμική αλληλουχία και ένα σκοπό ... Η απουσία του ενός από τα δύο στοιχεία ακυρώνει το πρόταγμα της ιστορίας»³⁶. Τι είναι λοιπόν αυτό που κληρονομεί ο σύγχρονος Έλληνας από τις αντιλήψεις των επαναστατημένων Ελλήνων για το Κράτος Δικαίου;

B. Το πολύτιμο Κράτος Δικαίου.

Οι Έλληνες από το 1821 πολεμούσαν, δεν έπαυαν όμως να συλλογίζονται για το Σύνταγμα, την οργάνωση του κράτους, τις θεμελιώδεις ελευθερίες και το Κράτος Δικαίου, επηρεασμένοι από τα μεγάλα ιδεολογικά ρεύματα και τα φιλελεύθερα συντάγματα της εποχής. Τότε, ο Λόγος και τα Όπλα πήγαιναν μαζί. Δεν είναι τυχαίο ότι ένα από τα κανονιστάσια του πολιορκημένου Μεσολογγίου ονομάστηκε «ντάπια του Φραγκλίνου» (από τον Βενιαμίν Φραγκλίνου) και «Τερίμπιλε» (επειδή ήταν το επίκεντρο φονικών μαχών). Το στοιχείο αυτό θα πρέπει να μας κάνει να αναλογισθούμε πόσο πολύτιμο είναι το Κράτος Δικαίου. Γιατί δεν μπορεί παρά να είναι πολύτιμο κάτι που προσπαθούσαν να κατοχυρώσουν οι επαναστατημένοι Έλληνες προτού καν δημιουργηθεί οργανωμένη κρατική υπόσταση, την ώρα του πολέμου που κινδύνευε η ίδια η βιολογική τους ύπαρξη. Και εάν σε κάποιες στιγμές

³⁵ Edward Hallet Carr, Τι είναι η ιστορία (μετάφρ. Φρίντα Λιάππα), εκδ. 70 – Πλανήτης, Αθήνα 1974, σ. 25,30.

³⁶ Νικολάϊ Μπερτνιάεφ, Το νόημα της Ιστορίας (μετάφρ. Σωτήρης Δημόπουλος, επιμ. Χριστίνα Σταματοπούλου), Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 2021, σ. 87.

διαπιστώσουμε «ρωγμές» και παραβιάσεις του δικαιοκρατικού μας συστήματος, ας μην τις αποδεχθούμε. Ας μην εθιστούμε στις όποιες συνταγματικές παραβιάσεις. Ο «μιθριδατισμός» και η παθητική αποδοχή των παραβιάσεων του Συντάγματος και των δικαιοκρατικών του θεμελίων αποτελεί ίσως μεγαλύτερη τη απειλή της σύγχρονης έννομης τάξης³⁷.

Γ. Σύνθεση ελευθερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης.

Ταυτόχρονα όμως Κράτος Δικαίου σημαίνει και όρια. Ο άκρατος ατομικισμός χωρίς κοινωνική αναφορά, είναι αντίθετος στο Κράτος Δικαίου. «Λοιπόν, αδελφοί μου Έλληνες, ας μη στοχάζεσαι κανείς μας, ότι Ελευθερία θέλει να είπη το να κάμνη ό,τι θέλη. Δεν βλέπετε, ο Σουλτάνος έκαμνεν ό,τι ήθελεν· οι πασάδες του έκαμναν ό,τι ήθελαν· ο καθείς Τούρκος έκαμνεν ό,τι ήθελε · Φόβον Θεού δεν είχαν· Δικαιοσύνην δεν εσέβοντο· Νόμους δεν εγνώριζαν· ... Πλην τι απόλαυσαν; και τι απολαμβάνουν; Οργήν από τον Θεόν, καταφρόνησιν από τα έθνη, μίσος αδιάλλακτον από τους τυραννούμενους, και τέλος πάντων, μας έκαμαν να πιάσωμεν τα όπλα, και να τους πολεμώμεν με κάθε δίκαιον όντας τυράννους και της πίστewς, και της τιμής, και της ζωής μας· Χωρίς λοιπόν να ζητώμεν παραδείγματα εις την ιστορίαν, βλέπομεν ζωντανά ότι ελευθερία δεν θέλει να είπη το να κάμνη καθείς ό,τι θέλει» («Ελληνικά Χρονικά», 1-3-1824).

Δεν υπάρχουν ίσως πιο απλά –και ταυτόχρονα πιο παραστατικά– λόγια για να καταλάβουν και οι μη νομικοί μια από τις βασικότερες παραδοχές του συνταγματικού δικαίου, ότι δηλαδή καμία ελευθερία δεν είναι απεριόριστη και ότι η ελευθερία του ενός σταματάει εκεί που θίγει την ελευθερία του άλλου. Όπως προβλέπει το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα στο άρθρο 5 παρ. 1, ο καθένας έχει το δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, υπό την προϋπόθεση ότι «δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη». Στο Σύνταγμά μας υπάρχουν όμως και άλλες διατάξεις, οι οποίες δυστυχώς είχαν περιπέσει σε αχρησία και τις οποίες θυμηθήκαμε πρόσφατα λόγω της πανδημίας του κορωνοϊού, οπότε και συνειδητοποιήσαμε ότι ο κάθε πολίτης πρέπει να συμπεριφέρεται υπεύθυνα απέναντι στους συνανθρώπους του: Η «καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται» και το «Κράτος δικαιούται να αξιώνει από όλους τους πολίτες την εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης» (άρθρο 25 παρ. 3 και 4).

Αυτή είναι λοιπόν η παρακαταθήκη των επαναστατημένων Ελλήνων για το σύγχρονο Κράτος Δικαίου: Η σύνθεση ανάμεσα στην ελευθερία και την κοινωνική δικαιοσύνη, η ισορροπία ανάμεσα στις ατομικές ελευθερίες και τα κοινωνικά

³⁷ Βλ. **Σπύρο Βλαχόπουλο**, Συνταγματικός μιθριδατισμός. Οι ατομικές ελευθερίες σε εποχές πανδημίας (Πρόλογος Πάυλος Παπαδόπουλος), εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2020,

δικαιώματα. Ούτε «δικαιωματισμός», ούτε «δικαιωματοκρατία», ούτε όμως και σύνθλιψη της μοναδικότητας του κάθε ανθρώπου και αναίρεση της φιλελεύθερης ιδεολογίας του Πολιτεύματός μας. Όλα αυτά συμπυκνώνονται με τον πιο εύστοχο τρόπο στο άρθρο 25 παρ. 1 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος, το οποίο κάνει λόγο για τα δικαιώματα του ανθρώπου «ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου».

Δ. «Γένοιτο!»

Ας μου επιτραπεί να τελειώσω όπως ξεκίνησα και να αναφερθώ και πάλι στον πανηγυρικό λόγο που εκφώνησε πριν από τριάντα εννέα χρόνια ο Αριστόβουλος Μάνεσης σε αυτήν εδώ την αίθουσα: «Με την ίδια πίστη στο μέλλον του Λαού μας γιορτάζουμε και σήμερα την Εθνική μας Επανάσταση. Και θέλω να κλείσω την ομιλία μου με τη ζητωκραυγή με την οποία τελειώνει η 'Ελληνική Νομαρχία': 'Ζήτω η ελευθερία των Ελλήνων εις αιώνας αιώνων. Γένοιτο, γένοιτο!'».